

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 94(477):323.3:63-051:323.25«1900-1916»

КУДІНОВ Д.В.Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**СТРАЙКОВИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ
СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД**

Аналізуються погляди істориків на природу, класифікацію й статистику страйків селянства України початку ХХ ст. Відзначається вагомий внесок у розробку даного питання радянських дослідників А. Буцика, П. Котлова, П. Кудлая, М. Лещенка, Ф. Лося, О. Михалюка, Н. Мірза-Авакянц, І. Реви, Л. Сенчакової, А. Шестакова. Встановлюються відмінності в поглядах науковців на типологію страйків, їхню етапність, висування їх учасниками вимог, підрахунки кількості страйкових виступів, штрейкбрехерство, боротьбу “своїх селян” проти “приходьок” тощо. Розглядається стан вивчення дослідження теми страйкового руху українського селянства в історіографії.

Ключові слова: страйк, страйк сільськогосподарських робітників, страйк селян, аграрний страйк, організований страйк, страйковий рух, поміщик, економія, робітники, Перша російська революція.

DMYTROV. KUDINOV Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**STRIKE MOVEMENT OF UKRAINIAN PEASATRY AT THE BEGINNING OF THE
20th CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW**

Historians' views on the nature, classification and statistics of peasant strikes in Ukraine at the beginning of the 20th century are analysed. The author distinguishes wighty contributions into the study of the current issue made by Soviet researchers A. Bucyk, P. Kotlov, P. Kudlai, N. Leshchenko, F. Los, A. Mykhailiuk, N. Myrza-Avakiants, Y. Reva, L. Senchakova, A. Shestakov, as well as by the contemporaries of the revolutionary events P. Maslov, L. Kleinbort and by the representatives of modern historiography E. Herasymenko, D. Liukshyn, Iu. Prysiashniuk. The differences in scientists' visions of the next questions are specified: strikes typology, their stages, reference of this struggle type to “the first” or “the second social wars in the countryside”, making claims, estimations of the quantity of strike acts, strikebreakers, conflicts in peasant environment amid anti-landlords war (the struggle of “friend peasants” against so called “prykhodky” (foes) and, finally, the notion of “peasant strike” itself. Moreover, special emphasis is put on the development of the classification of rural strike movement by N. Leshchenko: active and passive, strikes of the first and the second social wars, strikes against pomeshchiks and kulaks, strikes of regular labourers, against peasants and peasant proletarians and peasants altogether. Considerable attention is paid to the understanding of the organized strike phenomenon, manifested in the appearance of the actions managing bodies, making sound and deliberate claims with a written notice to the administration of the economies, in united actions of labourers and nonviolence. Notably, the dynamics of the accumulation of information about Ukrainian peasants' participation in strike movement experienced an exponential growth. The estimations of I. Reva who approximated the final amount to 3000 facts of work stoppage (including repeated actions) is considered the most complete.

The article also addresses the state of historiographical knowledge on the issue of strike movement of Ukrainian peasantry, mainly in coverage of Soviet authors. It detects insufficient level of generalization and extensiveness of the problem study as well as its fragmentary and superficial character, apart from the work of M. Simonova.

Keywords: *strike, strike of agricultural workers, strike of peasants, agrarian strike, organized strike, pomeshchik, economy, labourer, The Revolution of 1905.*

КУДИНОВ Д.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ЗАБАСТОВОЧНОЕ ДВИЖЕНИЕ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ

Анализируются взгляды историков на природу, классификацию и статистику забастовок крестьянства Украины начала XX в. Отмечается весомый вклад в разработку данного вопроса советских исследователей А. Буцька, П. Котлова, П. Кудлая, Н. Лещенко, Ф. Лося, А. Михайлюка, Н. Мирза-Авакянц, И. Ревы, Л. Сенчаковой, А. Шестакова. Устанавливаются отличия во взглядах ученых на типологию забастовок, их этапность, выдвижение их участниками требований, подсчеты количества стачек, штрейкбрехерство, борьбу “своих крестьян” против т. н. “приходек”. Рассматривается историография исследования темы забастовочного движения украинского крестьянства.

Ключевые слова: *забастовка, забастовка сельскохозяйственных рабочих, забастовка крестьян, аграрная забастовка, организованная забастовка, помещик, экономия, рабочие, Первая русская революция.*

Відносно новою формою селянського руху початку XX ст. були сільськогосподарські (аграрні) страйки – засіб ефективної боротьби з поміщиком. Нині в історичному дискурсі є актуальною проблема визначення загальної ролі страйків, їхньої типологізації та усвідомлення поняття “організований аграрний страйк”.

Прикметно, що в історіографічних оглядах з питань дослідження селянського руху та революції 1905-1907 рр. сільськогосподарські страйки, як один з напрямів селянського руху, фактично не виділені в окрему дослідницьку проблему. В ряді історіографічних праць, щоправда, міститься оцінка авторських міркувань щодо масштабу, ролі та характеру страйкової боротьби українського селянства. Зокрема, в роботах радянських істориків М. Лещенка та М. Ліщенко однотипно охарактеризовані оцінки страйкового руху його сучасниками. Критикувався розгляд страйкових виступів як одноманітної форми боротьби селянства без виокремлення руху наймитів, підкреслення вагомої ролі середняків в розгортанні та керівництві страйками, а не бідноти, спрямування страйкових виступів виключно проти поміщиків тощо [27, с. 79-80; 32, с. X-XIII]. Натомість аналіз страйків вже радянськими науковцями в історіографічних нарисах до 1991 р. представлений дуже бідно. Типовим в даному відношенні є огляд фахової літератури Л. Сенчакової, яка лише побіжно згадала спеціалізоване дослідження М. Лещенка, відзначивши обґрунтування ним етапів страйкових виступів за допомогою статистичного методу, визначення їхньої соціальної спрямованості та кількість учасників [47, с. 59].

Більш детально дослідження селянських страйкових виступів розглянуті М. Симоновою. Історіограф акцентувала критику істориками “дрібнобуржуазної” чи “меншовицької” характеристики природи селянських “забастовок”, звернення науковців до статистичного методу їх підрахунку по країні, до з’ясування по регіонах частки страйків серед усіх форм селянського руху, до виявлення порайонних відмінностей “рівню класової зрілості сільськогосподарських робітників”, розробку типології протестів наймитів в межах

проблеми співвідношення першої та другої соціальних воєн, репрезентацію соціального складу страйкарів, визначення ознак організованого протікання страйків, їх поєднання з політичними за змістом виступами селянства до повстань включно. Однак в даному огляді виявилася майже відсутньою українська проблематика, що призвело до помилкового висновку про одиничність робіт, присвячених “як виступам [страйкарів] в окремих районах, так і історії найбільших страйків” [48, с. 219-222]. Такий силіогізм пов’язаний з відсутністю включення авторкою в аналіз україномовних публікацій з загальної проблематики селянського руху й окремо страйкових виступів у Наддніпрянщині (наприклад, праця І. Реви).

Певною мірою розгляд радянської історичної літератури, в якій висвітлювалася страйкова боротьба українського селянства, представлений вже в новітній вітчизняній історіографії. Зокрема, С. Євсеєнко проаналізував змістові компоненти досліджень сільських страйків радянськими істориками В. Замковим, М. Лещенком, В. Сарбеєм і А. Шестаковим: поділ виступів на сільські й сільськогосподарські страйки, виявлення відмінностей між ними, розбіжності статистики страйкового руху [12, с. 79, 123-124]. Стисла характеристика оцінки страйкових виступів у селі в працях І. Флеровського та Й. Щербини міститься й в дисертації О. Герасименко [6, с. 16, 22].

Фрагментарність історіографічного висвітлення теми страйкового руху українського селянства за понад столітній період його вивчення істориками обумовлює предметний дослідницький інтерес і, відповідно, мету даної публікації – визначити та проаналізувати основні вузлові проблеми страйкового руху в українському селі початку ХХ ст. Реалізація вказаної мети передбачає ознайомлення з питаннями класифікації сільських страйків, критеріальних ознак організованого страйку, внутрішньоселянських конфліктів на тлі антипоміщицьких виступів наймитів, наявними підрахунками страйків, а також герменевтики поняття “сільськогосподарський страйк” тощо.

Поняття “сільський (аграрний, сільськогосподарський) страйк”, попри свою сучасну категоріальну ясність (колективне припинення робітниками робіт з метою примусити власників сільськогосподарських підприємств до виконання заявлених економічних вимог), в умовах початку ХХ ст. набував набагато більшого змістовного значення, оскільки часто отримував характер протистояння поміщика та всього “миру”. А. Буцик прямо охарактеризував селянські страйки як своєрідну форму бойкоту поміщика з метою його виживання з землі [2, с. 167]. С. Ткаченко – як наймасовішу, відкриту та найбільш організовану форму боротьби, що відіграла роль каталізатора боротьби селянства проти поміщиків та самодержавства [49, с. 50]. М. Лещенко й О. Герасименко – як колективну відмову сільських пролетарів і селян від роботи та висунення ними поміщикам, куркулям та уряду економічних і політичних вимог. Крім цього, в цих авторів показниками аграрного страйку фігурують і загальні критерії селянського виступу – порушення громадського порядку, встановленого панівними верствами, державним законом, в яких беруть участь більш або менш значні маси трудящого населення кількістю 15 і більше осіб [6, с. 60; 31, с. 208].

Червоною лінією скрізь роботи з історії селянського руху в Україні проходить думка про те, що страйки були одним із засобів (нерідко провідним) “викурення” поміщика. На Поділлі, де проблема малоземелля була найболючішою, “селяни, – на думку І. Зозулі, – страйковою боротьбою намагалися створити такі умови, при яких поміщики та великі орендарі не мали б змоги вести господарство і змушені були залишити землю селянам” [16, с. 39].

У характеристиці сільських страйків радянська історіографія робила наголос і на їх “промисловому” походженні – запозиченні даної форми боротьби від міських робітників, а також на підготовуванні селян до припинення робіт в економіях з боку агентів осередків

лівих партій. Так, П. Кудлай у появі страйків вбачав саме наслідок політичної агітації – наче вони почалися через поширення по селах листівок, а також виступи міських робітників [25, с. 99-100]. Те саме вказував і В. Кудь на прикладі зв'язку страйків працівників Житинського цукрового заводу та цукрової плантації Потоцького в 1915 р. [26, с. 163]. Впливом робітничого руху пояснив звернення до страйку 16 дівчат у Снетинській економії княгині Лівен у травні 1905 р. П. Котлов [22, с. 88]. Зрештою, Л. Сенчакова, з посиланням на аналіз хвилі сільських страйків з боку подільської губернської адміністрації, теж пов'язала страйки подільських селян 1905 р. з підйомом робітничого руху [47, с. 61]. В новітній історіографії така точка зору піддається сумніву. Зокрема, С. Євсеєнко наголошує на тому, що широко вживана оцінка істориків про вагомий вплив робітничого руху на появу та характер страйкової боротьби селянства до кінця радянського історіографічного періоду так і залишилася суперечливою та бездоказовою [12, с. 129]. Водночас вагома роль партій в роздмухуванні страйкових виступів у селі не підлягає перегляду.

Новітня історіографія у баченні природи сільського страйку окрім його формальних ознак виокремлює і мотивуючу сторону. “Аграрність” багатьох селянських страйків дає привід історикам дивитися на дану форму селянського руху з точки зору селянської ідеології “землі”. Зокрема, Д. Люкшин, виходячи з позицій концепції “етики виживання”, в особливостях проведення сільських страйків вбачав прояви не стільки економічних та соціальних інтересів наймитів, скільки конфлікт селянського традиціоналізму та ринкової моралі дідачів. Нехтування “етикою виживання” поміщиком викликало опір усіх мешканців села. Звідси поява таких особливостей опору, як наполегливість, згуртованість, жорсткість позиції відносно штрейкбрехерів та чужаків, яким традиційна етика забороняла втручатися в конфлікт селян зі “своїм” паном [35, с. 54-55]. Тож для прецеденту страйку потрібні були особливі умови, які входили в протиріччя із селянською мораллю. Такий підхід є цілком вірним особливо до страйків передреволюційної доби (до 1905 р.).

Бажання аграріїв засобами страйку забрати в поміщиків землю або досягти проміжних цілей (покращення умов оренди, праці), обмеженість виступу силами наймитів чи розширення його фронту до всього “миру”, специфіка ставлення до “чужих” робітників внесли в історіографію питання про необхідність класифікації аграрного страйкового руху. А. Буцик за її основу взяв ступінь послідовності відстоювання наймитами своїх вимог, виділивши дві групи страйків: 1) виступи, під час виникнення яких працівники висували адміністрації економії вимоги; у випадку відмови вони кидали роботу і розходилися по домівках; 2) виступи, що супроводжувалися відстороненням всіх працівників від робіт, у тому числі прийшлих наймитів. Цей тип страйку А. Буцик вважав “більш глибокою за суттю” формою виступу [2, с. 185].

В. Іванушкін виокремив страйки активні й пасивні. До пасивних страйків він відніс виступи, учасники яких обмежувалися висуванням вимог власникам та припиненням робіт до моменту розв'язки конфлікту. Активні супроводжувалися боротьбою проти штрейкбрехерства та “приходьок”. Продовженням цих форм виступів міг бути, за його спостереженням, вихід селян до роботи після задоволення своїх вимог, але на тих умовах, які вони самі для себе встановили [18, с. 68-69].

Зовсім інше бачення змісту активних та пасивних страйків знаходимо в працях М. Лещенка. Ознаками активної форми він назвав зняття з робіт односельців, заборону адміністрації маєтків наймати робітників з інших населених пунктів, розправи зі штрейкбрехерами, сутички з поліцією та військами. Ознаками другої – ті самі, що і у В. Іванушкіна: висування перед поміщиком чисто економічних вимог, мирне протікання протесту. За підрахунками М. Лещенка, співвідношення активних страйків до пасивних можна представити як 4/5. Спочатку селяни зверталися до пасивного страйку і вже

потім їхня боротьба набувала більш активних, наступальних форм: на початковій стадії наймити припиняли роботу і висували перед економією вимоги; на другій, коли адміністрація відповідала відмовою, селяни вже цілою громадою знімали з робіт працівників; третя стадія приймала форму італійського страйку, що, за умов згуртованих дій страйкарів, примушувало поміщиків задовольняти їхні вимоги. У протилежному випадку страйкарів розганяли силою [28, с. 128-133; 29, с. 121].

Пізніше історик значно переглянув власну класифікацію, запропонувавши поділяти страйкові виступи на страйки без зняття та зі зняттям робітників, на страйки “першої” та “другої” соціальних воєн, спрямованих проти поміщиків і сільських підприємців відповідно. А за основними ознаками – на страйки постійних робітників, страйки одних селян і страйки сільських пролетарів за участю селян. Страйки постійних робітників він відніс до проявів “другої соціальної війни” (спрямовані проти капіталістичної експлуатації, що супроводжувалися виключно тактичними пролетарськими вимогами). Решта виступів відбувалася на тлі “першої соціальної війни” і приймала переважно аграрний характер (селяни, окрім збільшення зарплати, таким чином домагалися покращення умов оренди, відновлення сервітутних прав і навіть перерозподілу поміщицьких ґрунтів) [31, с. 205-223].

Запропонована М. Лещенком класифікація доповнювалася науковцями наступними характеристиками: організованість-неорганізованість, малочисельність-багаточисельність, з пролетарськими, аграрними чи змішаними вимогами. Враховувалася також географія поширення даного типу спротиву [43, с. 83-98; 47, с. 59; 53; 55, с. 76-88].

Відносно розуміння організованості страйків між істориками не виникало однастайності через відсутність єдиних критеріїв таких виступів. Нерідко в якості їхнього показника служили чинники згуртованості протестувальників, вміння доводити страйк до переможного завершення. Однак дані властивості подавалися розсіяно в контексті аналізу кожного окремого виступу або їхньої групи. Більш концентровано це питання простежується в роботі А. Буцика, котрий ознаками організованості страйків назвав: 1) відсутність штрейкбрехерства; 2) наявність власне організаційних дій – вироблення переліку вимог на сільських сходах, визначення дати і часу початку виступу; 3) призначення уповноважених для переговорів з адміністрацією економії та обрання страйкових комітетів. До таких страйкомів могли входити від 3 до 10 і навіть більше осіб. Якщо у 1905 р. вони обмежувалися окремими організаційними функціями, а також питаннями матеріальної підтримки страйкарів, то в наступному році перебрали на себе функції вироблення вимог власникам, організації збору коштів на підтримку страйкарів, керівництва ходом страйку, боротьби зі штрейкбрехерством, координації страйків у різних населених пунктах. За сприяння політичних організацій вони об’єднувалися на повітовому рівні і координували свої дії [2, с. 187-188, 230-233]. Під виокремлені А. Буциком ознаки повністю потрапляє виступ селян низки сіл довкола економії “Товариства цукроварень “Городок”, описаний А. Зецером: складання приговору про бажаний розмір оплати праці поденних і строкових робітників; ультиматум адміністрації економії; подолання штрейкбрехерства; дружня відмова від роботи жителів навколишніх сіл [14, с. 24-25].

Розгорнутий опис організованих страйків на прикладі виступів селян Правобережжя влітку 1906 р. подала Н. Мірза-Авакянц, відносно яких вона виділила два критерії: наявність взаємної угоди між селянами та самоорганізація. Це проявлялося у виробленні спільного плану дій селян та списку вимог до поміщика на сходах, розподілі обов’язків, переговорах з мешканцями сусідніх сіл про спільні дії або про їхнє утримання від роботи у “чужого” пана, запобіганні насильницьких дій до службовців економії та майна поміщика, взаємовиручці (створення продовольчих кас, зобов’язання заможників брати на роботу бідних на термін зупинки роботи в економії), зрештою, у виборах страйкових комітетів (сільських, волосних, повітових), що домовлялися між собою про

вироблення єдиної лінії боротьби. Непрямо істориком додавалася ще одна деталь – організованість страйків залежала від сторонньої допомоги партій [38, с. 48-50].

Наявність страйкому, як ознака організованого виступу селян, показана П. Котловим в описі виступу селян у с. Великі Буремки Золотоноського повіту восени 1905 р. Орган самоуправління спротивом сільськогосподарських робітників фактично перетворився на революційний провід усіх тутешніх селян, який обороняв, насамперед, їхні земельні інтереси. Чисто економічні засоби боротьби поєднувалися з традиційним арсеналом засобів впливу на поміщика. У випадку з виступом страйкарів економії “Товариства Пальміра” в грудні того ж року П. Котлов продемонстрував, як далеко могли сягати цілі їхніх провідників. Місцевий страйком загалом домагався відсторонення чинної адміністрації та управління маєтком [22, с. 112-113, 119].

В аналізі організованого типу страйку відзначалися психологічні та педагогічні аспекти. С. Дубина звернув увагу на те, що злагоджені акції страйкарів супроводжувалися особливою конфігурацією міжособистісних відносин: в наймитів вироблялися елементи пролетарської ідеології, що суперечили селянському індивідуалізму та обмеженості, – емпатія та гостре переживання несправедливості. Саме ці почуття штовхали їх до протесту й зумовлювали солідарні дії [10, с. 22].

Визначенню типу організованого страйку сприяє розуміння його протилежної форми. Однією з ознак стихійності селянських страйкових виступів називалося зняття в економіях з робіт прийшлих робітників. Вигнання “чужих”, справжня ворожнеча між селами за роботу А. Буциком коментувалася як виключно негативне явище, що заважало консолідації зусиль страйкарів. Спричинялося воно, на думку історика, доведенням селян до того жебрацького стану, коли робота на “свого” поміщика ставала єдиним засобом до існування [2, с. 275]. Подібну оцінку знаходимо в М. Ліщенка: прояви низької свідомості селянства зумовлювалися їхнім злиденним життям; наймитам було легше відсторонити конкурентів по ринку праці, ніж солідаризуватися з ними задля досягнення спільних інтересів [33, с. 76]. Такі дії, на думку О. Живолупа, лише послаблювали загальний фронт антипоміщицької боротьби [11, с. 211]. На прикладі серії страйків у Кагарлицькому маєтку в травні 1905 р. М. Лещенко показав, як вони переростали у справжню гоббсівську “боротьбу всіх проти всіх”: розрізнені виступи страйкарів різних сіл проти одного і того ж власника переростали в гострі конфлікти між ними. У результаті зламати опір кількох тисяч страйкарів виявилось нескладно [28, с. 135-137].

Однак у розбраті сільських пролетарів далеко не всі дослідники бачили ознаки неорганізованості. Деякі історики початкового і повоєнного періодів радянської історіографії загалом були схильними не драматизувати це явище, вважаючи його цілком нормальним в умовах гострої боротьби селянства за своє фактичне виживання (“зайшли робітники” намагалися зірвати селянські виступи), необхідною умовою для боротьби зі штрейкбрехерами та дотримання порядку [5, с. 138-140; 17, с. 85; 21, с. 218-219; 38, с. 20-21; 40, с. 28-29; 51, с. 59-60; 56, с. 184]. Водночас протистояння виступу з боку сільських “скебів” не завжди було пов’язане з конфліктом інтересів “місцевих” і “чужих”. П. Котлов навів зразковий приклад фактичного зриву страйку 30 червня 1905 р. в економії Капністів (с. Пузикове Кременчуцького повіту) “своїми” ж односельцями, які піддалися вмовлянню з боку управляючого не пристаючи до бунтарів. В результаті, з 250 робітників страйк продовжили лише 40 [22, с. 89].

В описаному випадку зачинателями виступу стали саме поденники, які намагалися підштовхнути до спільного виступу й строкових. Те, що П. Котлов залишив без належної уваги, помітила Н. Мірза-Авакянц, яка в аналізі соціальної ситуації страйку визначила ролі аграріїв наступним чином: рішуче виступали поденники чи тимчасові працівники з місцевих селян, які склали, як правило, переважну більшість робочих рук економії;

строкові робітники з місцевих відсторонювалися від робіт, залишаючись при цьому осторонь страйку (приєднувалися до протестувальників лише за рішенням товариства, якщо воно дотримувалося лінії на тотальну боротьбу з поміщиком); прийшли робітники опинялися в найневигоднішому становищі – “приходьок”, які сприймалися місцевими в якості реального гальма для досягнення поставлених товариством цілей. Їх могли побити і вигнати, через що вони втрачали заробіток. Історик у ситуації конкурентної боротьби, проте, не закріплювала негативну роль виключно за тією чи іншою групою селянства. Усі вони ставали жертвами конкурентної боротьби, що, з одного боку, нав’язував аграрний капіталізм, а з іншого, зумовлювалося архетипами кріпацького минулого – “наш”-”чужий” пан, мрії про земельне збагачення до колишньої вотчини, де гнули спина їхні батьки та діди [38, с. 47].

Однак далеко не завжди страйки зі зняттям “приходьок” відбувалися з таким негативним контекстом. П. Маслов наводив приклад злагодженого виступу селян Могильовського та Углицького повітів у 1905 р. Зняття робітників з робіт виступало в якості маневру, який був на руку наймитам, оскільки вони звільнялися тим самим від своїх обов’язків за угодами з адміністрацією економії. Намагаючись уникнути введення до села військ, селяни стежили, щоб під час страйку не було насилля, розставляли караул і влаштовували обходи з метою недопущення потрав, а також посилали робітників для годівлі худоби. Подібні варіанти організації страйків описали О. Гора, П. Котлов, О. Олійник і І. Рева [22, с. 89-90; 37, с. 218; 39, с. 60; 46, с. 40].

Автор даної праці серед парних конструкцій існуючих типологій сільськогосподарських страйків – без і зі зняттям робітників, з пролетарськими й аграрними вимогами, стихійними (слабоорганізованими) й організованими – запропонував брати за основу саме останню групу. Ознаками організованості він назвав солідарні дії страйкарів (одна справа боротися зі штрейкбрехерством усередині однієї групи, інша – виганяти “чужих” робітників, що підміняло боротьбу з власником на конкурентну ворожнечу між сусідніми селами), створення страйкому, який повинен був виконувати не лише одні функції групи парламентарів, а справжнього мозкового центру виступу, залученням до страйку партійних агентів. Такі страйки підвищували культуру самого виступу (правильно влаштовані органи самоорганізації страйкуючих, прагнення до цивілізованого вирішення конфлікту, угамування конфліктів між місцевими і прийшлими робітниками, намагання лідерів спертись на обидві групи працівників під час виступу, забезпечення порядку, висування чітких і доступних для виконання вимог). Прикладом цьому може служити виступ селян с. Жуки Полтавського повіту, які разом із “приходьками” висунули виважені вимоги у письмовій формі, обрали страйком, що знаходився під впливом УСДРП, встановили суворий порядок. Виступ завершився перемогою жуківців – власник економії змушений був піти на поступки, а окружний суд виправдати всіх засуджених за керівництво страйком [7, арк. 79, 101; 8, арк. 14; 24, с. 100]. Виступ жуківців відбувався в другий рік революції, коли відчувалося в порівнянні з 1905 р. помітне зростання свідомості, солідарності та організованості в діях сільських страйкарів, що відзначив в розгляді низці переможних страйків на Полтавщині (у тому числі тих, що відновлювалися після збройного придушення першого акту конфлікту) і П. Котлов [22, с. 168-183].

До організованих можна віднести і т. зв. “політичні страйки”, про які відносно низки виступів наймитів Поділля наприкінці 1905 р. писали А. Зецкер й І. Зеленюк, а щодо селян Київщини – В. Іванушкін. Ці акти під демократичними гаслами поєднувалися з мітингами та політичними сходами, ухваленням рішень про вступ до Всеросійського селянського союзу, конфіскацією поміщицького майна тощо [13, с. 23; 14, с. 39; 16, с. 74]. Проте навряд чи самі страйки можна тут виокремлювати в названу підгрупу. Зупинка роботи була просто одним з інструментів досягнення мети: селяни, керовані місцевими

осередками Селянського союзу та інших політичних організацій, з метою тиску на уряд зверталися до всіх доступних їм засобів боротьби, у тому числі і до страйків.

У пореволюційний час страйки організованого типу вже не відбувалися, що можна пояснити зникненням сільських груп політичних партій. Ф. Лось та О. Михайлюк відмічали, що загальними рисами страйкових виступів цього періоду були стихійність, економічний характер, часті випадки штрейкбрехерства і зняття з робіт в економіях “чужих” робітників [34, с. 169-172]. Втративши сподівання в такий засіб добитися витиснення поміщика з землі, селяни, показував М. Демченко, висували вимоги чисто пролетарського характеру: підвищення оплати, поліпшення умов праці, ввічливого ставлення до них з боку адміністрації [9, с. 243].

Сільськогосподарські страйки, хоча і приводилися в рух ланцюговою реакцією, все одно залишалися обмеженими в географії свого поширення виступами. Страйк зрідка виходив за межі маєтку або його району, в чому Ю. Присяжнюк бачить прояви організаційної культури селянства, його замкнутість на локальних проблемах [41, с. 314]. Вочевидь, дана риса є одним із пояснень відмінностей протікання страйків у різних регіонах України. До решти варто додати особливості економічного життя губерній, рівень залежності селянства від роботи в економіях, малоземелля, близькість промислових центрів з організованим та протестно налаштованим пролетаріатом, пропаганду партій тощо.

Цікавим елементом дискусії про природу страйків є бачення їх в якості аграрної, пролетарської чи змішаної за вимогами та суттю форми селянського руху. Зокрема, А. Шестаков розмежував селянські виступи та власне страйки наймитів, визнавши за останніми “зовсім самостійне явище” і чисто пролетарську форму руху (“як за характером, так і за тими групами “сільського населення”, які в ньому брали участь”), хоча і не заперечував зв’язок сільськогосподарських страйків та селянських виступів [54, с. 6]. В. Кудь, поглиблюючи вивчення цього питання, запропонував поєднати за соціальною спрямованістю ці два типи страйків, вважаючи, що саме “переплетіння елементів першої і другої воєн” правильно відповідає змісту страйкових виступів на Волині, які досліджував історик [26, с. 131-132]. Більш розгорнуто ця думка висловлена Л. Сенчаковою. Поділивши сільські страйки за складом учасників на три групи (виступи сільськогосподарських робітників, селян, наймитів і селян), вона поєднала кожен з них зі спрямованістю, відповідно, проти капіталістичної експлуатації (друга соціальна війна в селі), за зміну орендних умов, за поліпшення умов праці і землекористування (обидві віднесені істориком до першої соціальної війни). В іншому місці своєї роботи Л. Сенчакова, ніби поправляючи вище сказане, вказувала, що учасники аграрних страйків насправді йшли далі цих вимог, добиваючись повного витиснення поміщиків з землі [47, с. 59-60, 62].

Оригінальністю відзначається бачення сільськогосподарських страйків Л. Клейбортом, котрий загалом у страйкових виступах не бачив аграрної основи. Страйки селян-орендарів, селян-наймитів, прийшлих робітників, аграріїв, які залишилися на своєму клаптику без допоміжного заробітку в економії, що їм відмовила у працевлаштуванні, – усе це “один економічний полюс” проблеми, відкритий (коли виставляються чисто пролетарські вимоги) чи “прихований” (коли виставляються вимоги надання роботи, забезпечення гарантій від посягань на неї) вид робітничого руху, оскільки наймити – “ті самі робітники, тільки в шкурі селян” [20, с. 28].

Інші історики навпаки виступили проти “пролетаризації” сільських страйків чи навіть їхнього поділу на два типи. Зокрема, Т. Шанін упевнений, що страйки, не дивлячись на зміст конкретних вимог до власника/орендаря з боку наймитів, мали виражений аграрний і водночас общинний характер. Страйк, як правило, не був справою однієї

лише групи найманих працівників, а стосувався всього “миру”. Звідси і характерні особливості такої форми виступу, як громадське керівництво виступом, ухвалення приговорів з вимогами до власників на сільському сході, взаємозв’язок домагань підвищити заробітну плату та знизити орендну ренту [52, с. 151-152].

Подібні розбіжності пояснюються, передусім, регіональними відмінностями сільськогосподарських страйків. Так, Н. Мірза-Авакянц пропонувала спрощено підходити до їхнього районування, виходячи не стільки з характеру вимог страйкуючих селян, скільки з оцінки самозабезпечення їхнього господарства, розмірів землі. У такому випадку виходило, що для Правобережжя були притаманні “пролетарські”, а для Лівобережжя і Півдня – “аграрні” страйки [38, с. 28]. Таке ж розмежування віднаходимо у В. Качинського з тією різницею, що другий тип страйків він кваліфікував як “орендні”, себто спровоковані бажанням селян добитися зниження вартості оренди землі і одночасно боротьбою з великим орендарем [19, с. 62-63], що, звичайно, не дає точного пояснення характеру подібних виступів.

У регіональних дослідженнях одні історики аргументовано або уможлядно вказували на панування пролетарських за суттю страйків, інші відстоювали аграрний характер виступів. Більшість дослідників все ж таки погоджувалася з їхнім змішаним характером. Так, Б. Зільберман і О. Максимов щодо Донбасу виділяли виключно пролетарські за формою страйки: тут сільські страйкарі переймали атрибутику робітничих виступів – підіймали червоні знамена, влаштовували демонстрації [15, с. 253; 36, с. 43]. О. Герасименко до післяреволюційного періоду для Лівобережжя визнає за ними переважно пролетарський характер, оскільки вони “спричинилися переважно мізерною заробітною платою та нестерпними умовами праці”. При цьому науковець визнавала, що для періоду Першої російської революції у вимоги страйкарів цього ж регіону впліталися питання аграрного характеру – здавання землі в оренду, зменшення орендної плати, що також відмітили Ю. Вовк і П. Кудлай [4, с. 114; 6, с. 117, 147; 25, с. 107-108]. Той факт, що страйки “робітничого типу” мали двозначний сенс, стверджував і В. Качинський. Звідси і витікало пояснення чому в страйках брали участь не лише працівники економій, а й селяни-хазяї [19, с. 35]. Наявність одночасно пролетарських і аграрних вимог у страйках подільських селян визнавав І. Пшук [42, с. 10-14, 22-26, 28-29]. Аграрні страйки в меншій мірі були притаманні для Півдня, проте вони траплялися і тут. М. Ліщенко описував серію страйків в Ананьєвському і Мелітопольському повітах, де селяни висували поміщикам не лише вимоги збільшення оплати праці, але й пониження орендних цін до 6 і 4,5 руб./дес. відповідно [33, с. 58-59]. Актуальність змішаної форми страйкових виступів для Київщини відзначали А. Буцик і В. Іванушкін. Найчастіше селяни переслідували під час страйку одразу дві мети: їхньою програмою мінімум було покращення умов праці та підвищення платні або добитися поступок у користуванні орендованою землею та пасовиськами, максимумом – позбавитися поміщика навіки [1, с. 34-35; 18, с. 72-74].

Районування страйкових виступів, зауважували історики, було цікавим не лише з точки зору превалювання тих чи інших форм, які він приймав, але й географією розцінок вимог. Так, у Сквирському повіті в 1903 р., показував М. Лещенко, селяни домагалися підвищення оплати до 1 руб. при середніх розцінках оплати праці 30 коп. жінці за день роботи на буряках, 34 коп. чоловіку за молотьбу, 47 коп. під час жнив [3, с. 244; 28, с. 78]. На Поділлі, зазначали І. Зозуля і В. Тотоміанц, “селянський тариф”, залежно від районів губернії, коливався в межах 50 коп.–1,5 руб. Загалом у більшості місцевостей Поділля страйки відбувалися під гаслом “плата 1 рубль на день”. А наступного року загальноприйняті вимоги підвищилися до 1,5-2 руб. [16, с. 64, 106-107, 125; 50, с. 178-179].

Історію з подільським “карбованцем” дещо прояснюють коментарі А. Зецкера, І. Реви та В. Тотоміанца. Селяни м. Солобковець Ушицького повіту у березні 1905 р. на сході ухвалили присуд про те, що ніхто з членів товариства не найматиметься на роботу у місцеву економію менше ніж за 1 руб. у день для дорослого робітника і за 50 коп. – для робітниці. Припустимо, поштовх “карбованцю” був даний ззовні. Зокрема, А. Зецкер наводив текст торішньої листівки Кам’янецької організації РУП, що закликала “змовитися село з селом, волость з волостью” і гуртом виставити панам вимогу платити 1 або 1,5 руб. Такий розрахунок, на думку І. Реви, свідчив про реальну оцінку прожиткового мінімуму малоземельних селян, бо інакше вони “жити не могли, одержуючи таку мізерну плату за свою працю”. У ярмаркові дні ця норма стала переказуватися селянам сусідніх сіл за прикладом власників маєтків, котрі тут же на торгах оголошували ціни на продовольчі товари. Ухвала попереджала, що селяни, які порушуватимуть оголошене рішення, будуть покарані громадою. Дане колективне зобов’язання вплинуло на підтримку селянами даної ініціативи в інших місцях. За підрахунками В. Тотоміанца, рух за “карбованець” охопив не менше 110 сіл Поділля, а й згодом перекотився на територію Київщини та Волині [14, с. 16; 45, с. 79; 50, с. 178-179].

У тих регіонах України, наголошували історики, де страйковий рух не набував масових форм і де селяни меншою мірою залежали від роботи у панських економіях, відповідно норма вимог протестувальників була нижчою. Зокрема, на Лівобережжі у 1905 р. селяни домагалися підвищення поденної плати лише до 60 коп. і зрідка до 1 руб. Щоправда, ці дані були дещо скореговані П. Кудлаєм, який показав, що на Чернігівщині на початку революції селяни добивалися збільшення оплати поденної праці до 1,2 – 1,5 руб. і навіть до 3 руб. [25, с. 100, 107; 53, с. 25]. Натомість у післяреволюційний період селяни виставляли більш помірні вимоги. Наприклад, на Волині, показував В. Кудь, у 1910 р. селянські “апетити” зменшилися в порівнянні з п’ятирічним минулим в кілька разів – вони домагалися за свою денну працю підвищення лише на 5 копійок – з 15 до 20, з 20 до 25 тощо. А в період Великої війни селяни загалом обмежувалися претензіями заміни натуральної оплати, введеної землевласниками з початком військових дій, грошовою [26, с. 123, 159-160].

Мабуть, найважливішою кількісною категорією страйків, до якої звертаються історики, є загальні відомості про їхню чисельність та відсоток, який вони посідали серед різних форм виступів, розподілені по регіонах і за сезонними змінами. Наприклад, навесні 1905 р. на Київщині страйки, за підрахунками І. Реви, були головною формою виступів, складаючи 93% від усієї кількості селянських виступів, а в цілому за 1905 р. – 69% [46, с. 39]. На Правобережжі, за підрахунками М. Лещенка і І. Реви, страйки становили 3/5 від усіх виступів. У той же час на Лівобережжі кількість страйків складала лише 7,6% [30, с. 210; 46, с. 43]. В абсолютних показниках до всього періоду Першої російської революції ця відмінність виглядатиме ще більш резонно. Усього в Україні за цей період, підводив підсумок М. Лещенко, відбулося не менше 2484 сільськогосподарські страйки, з них на Правобережжі – 2139 (86,1%), на Лівобережжі – 223 (9%), на Півдні – 122 (4,9%) [31, с. 219]. За уточненими даними І. Реви ці цифри виглядали дещо інакше: загалом відбулося 2775 страйків, з них у регіонах України (у тій самій послідовності): 2335, 246, 194 [45, с. 82]. Відмінність цих даних можемо пояснити, по-перше, різницею в кількості та комплекті джерел, які використовували історики, по-друге, відсутністю чіткого визначення поняття “селянський виступ” та кількості його учасників, по-третє, переливанням одних форм виступів в інші, що ускладнювало ідентифікацію чисто страйкових актів.

Отже, історичний дискурс теми сільськогосподарських страйків охоплював коло питань, пов’язаних з розумінням змісту даного методу боротьби, його класифікації,

виокремлення суттєвих ознак організованих, стихійних, пролетарських, аграрних і змішаних страйків, їхнього районування і підрахунку кількості страйкових виступів, з'ясування ролі страйків у загальному революційному русі як школи соціального та політичного виховання селянства. За весь період історіографії селянського руху суттєві зміни відбулися в плані методології підрахунків кількості страйкових виступів, негативізації прецедентів зняття “чужих” робітників, підкреслення ролі партій у влаштуванні страйків. Характерно, що проблема сільськогосподарських страйків не стала предметом гострих наукових суперечностей між істориками чи темою політичного дискурсу. Основні розбіжності полягали у визначенні природи страйків для тієї чи іншої місцевості в якості пролетарських, аграрних чи змішаних. Не підлягала сумніву ефективність страйкової боротьби селянства, його відповідність організованим формам робітничого руху, перспективі переростання страйків за умов загострення політичної ситуації в дії насильницького характеру.

1. Буцьк А.К. Селянський рух на Київщині в 1906 р. / А.К. Буцьк // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка. – 1955. – Т. XIV. – Вип. 6. – С. 19-44.
2. Буцьк А.К. Крестьянское движение на Киевщине в революции 1905-1907 гг.: дис. ... канд. ист. наук / А.К. Буцьк. – К., 1947. – 276+10 с.
3. В.В. Причины крестьянских выступлений 1905-1906 гг. // Вестник Европы. – 1911. – Кн. 1. – С. 220-245.
4. Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.І. Вовк. – Черкаси, 2002. – 184 с.
5. Гамрецький М.М. Революційний рух на Київщині в роки Першої світової імперіалістичної війни (1914-1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук / М.М. Гамрецький. – К., 1948. – 176 с.
6. Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні. (1900 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Герасименко. – Чернігів, 2008. – 285 с.
7. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 540, оп. 5, спр. 7, 355 арк.
8. ДАПО, ф. 540, оп. 5, спр. 14, 49 арк.
9. Демченко М.В. Робітничий рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.): дис. ... канд. істор. наук / М.В. Демченко. – К., 1959. – 348 с.
10. Дубина С.В. Положение сельскохозяйственного пролетариата Украины и его классовая борьба накануне Первой мировой войны (1910-1914 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 “История СССР” / С.В. Дубина. – Львов, 1985. – 24 с.
11. Живолуп Е.К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 году / Е.К. Живолуп // Труды кафедры марксизма-ленинизма ХГУ им. А.М. Горького. – 1956. – Т. 2. – С. 205-229.
12. Євсеєнко С.А. Революційні події 1905-1907 років в Україні в радянській історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.А. Євсеєнко. – Донецьк, 2005. – 245 с.
13. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії (За матеріалами Хмельницького обласного архіву) / І.С. Зеленюк // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – 1956. – Т. III. – С. 3-50.
14. Зецкер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зецкер. – Вінниця: Б. в., 1925. – 46 с.
15. Зильберман Б.Ф. Декабрьское вооруженное восстание 1905 года в Донбассе: дис. ... канд. ист. наук / Б.Ф. Зильберман. – К., 1948. – 297 с.
16. Зозуля І.А. Селянський рух на Поділлі в революції 1905-1907 років: дис. ... канд. іст. наук / І.А. Зозуля. – К., 1948. – 188 с.
17. Іванушкін В. Економіка селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / В. Іванушкін // Життя й революція. – 1925. – № 10. – С. 81-86.
18. Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 р. на Київщині: економічні передумови, зміст та наслідки / В. Іванушкін. – К.: Держвидавництво України, 1926. – 100 с.
19. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905-1907 / В. Качинський. – Полтава: Держвидавництво України, 1927. – Ч. I: Рік 1905. – 232 с.
20. Клейнборт Л. Движение сельскохозяйственных рабочих / Л. Клейнборт // Образование. – 1905. – № 9. – С. 16-31.
21. Козаченко А. Нариси з історії революції 1905-1907 рр. / А. Козаченко. – Х.: Пролетарій, 1926. – 291 с.
22. Котлов П.Е. Крестьянское движение на Полтавщине в Первой русской революции 1905-1907 гг.: дис. ... канд. ист. наук / П.Е. Котлов. – К., 1949. – 330 с.
23. Котлов П.Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905-1907 годах / П.Е. Котлов // Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 100-109.
24. Кудінов Д.В. Страйковий рух селянства Лівобережної України у 1905-1907 рр. / Д.В. Кудінов // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – 2010. – № XXX – С. 86-103.

25. *Кудлай П.Д.* Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1906 рр.: дис. ... канд. іст. наук / П.Д. Кудлай. – К., 1953. – 314 с.
26. *Кудь В.О.* Селянський рух у Волинській губернії у період між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917): дис. ... канд. іст. наук / В.О. Кудь. – Львів, 1973. – 248 с.
27. *Лещенко М.Н.* Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко // Історіографічні дослідження в Україні. – 1968. – № 1. – С. 76-94.
28. *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 231 с.
29. *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки Першої Російської революції / М.Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.
30. *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 360 с.
31. *Лещенко Н.Н.* Стачки сільськогосподарських робітників і крест'ян на Україні в період Першої російської революції / Н.Н. Лещенко // Из истории экономической и общественной жизни России. Сборник статей к 90-летию академика Н.М. Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С. 205-223.
32. *Ліщенко М.О.* Селянський рух на Півдні України під час революції 1905-1907 рр. / М.О. Ліщенко // Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук, випуск другий. – 1957. – Т. XXVI. – С. 45-83.
33. *Ліщенко М.О.* Селянський рух на Півдні України (Херсонська і північна частина Таврійської губернії) в революції 1905-1907 років: дис. ... канд. іст. наук / М.О. Ліщенко. – К., 1953. – XXIII+308 с.
34. *Лось Ф.Є.* Класова боротьба в українському селі, 1907-1914 / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.
35. *Люкшин Д.И.* Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д.И. Люкшин. – М.: АИРО-XXI, 2006. – 144 с.
36. *Максимов О.М.* Боротьба робітників Донбасу за союз з селянством у 1905 р. / О.М. Максимов // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 36-48.
37. *Маслов П.* Крестьянское движение 1905–1907 г. / П. Маслов // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – СПб.: Общественная польза, 1910. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 203-282.
38. *Мірза-Авакянц Н.* Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – 71 с.
39. *Олійник Л.* Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К.: Радянська школа, 1959. – 135 с.
40. *Опалов В.* 1905 год в Крыму / В. Опалов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 39 с.
41. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
42. *Пшук І.О.* Аграрний рух на Вінничині під час революції 1905-1907 років / І.О. Пшук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. – 1954. – Вип. 3. – С. 3-32.
43. *Рева І.Н.* Забастовочная борьба селскохозяйственного пролетариата в Первой русской революции (на материалах Левобережной Украины) / И.Н. Рева // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 83-98.
44. *Рева І.М.* Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. / І.М. Рева. – К.: Радянська школа, 1964. – 164 с.
45. *Рева І.М.* Сільськогосподарські страйки на Україні в 1905-1907 рр. / І.М. Рева // Український історичний журнал. – 1979. – № 3. – С. 78-82.
46. *Рева І.М.* Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905-1907 рр.) / І.М. Рева // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 37-44.
47. *Сенчакова Л.Т.* Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Л.Т. Сенчакова. – М.: Наука, 1989. – 262 с.
48. *Симонова М.С.* Крестьянское движение 1905-1907 гг. в советской историографии / М.С. Симонова // Исторические записки. – 1975. – № 95. – С. 204-253.
49. *Ткаченко С.С.* Страйкова боротьба робітничого класу України на етапі буржуазно- демократичних революцій (1905 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.С. Ткаченко. – Харків, 1997. – 178+38 с.
50. *Тотомианц В.Ф.* Формы аграрного движения / В.Ф. Тотомианц. – СПб.: Издание Н. Глаголева, 1906. – 205 с.
51. *Флеровский И.* Наша первая рабоче-крестьянская революция 1905 г. / И. Флеровский. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 122 с.
52. *Шанин Т.* Революция как момент истины. Россия 1905-1907/1917-1922 гг. / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с.
53. *Шестаков А.В.* Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. / А.В. Шестаков. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 88 с.
54. *Шестаков А.* Сельские рабочие – движущая сила революции 1905 г. / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1930. – Т. 18-19. – С. 3-13.
55. *Шумилов М.Н.* Движение селскохозяйственных рабочих в 1905-1907 годах / М.Н. Шумилов // Вопросы истории. – 1955. – № 9. – С. 76-84.

56. Яременко А. Огляд селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / А. Яременко // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів / [за ред. В. Манілова та Г. Маренка]. – К.: Держвидавництво України, 1926. – С. 169-227.

References:

1. Butsyk A.K. Selyans'kyu rukh na Kyvivshchyni v 1906 r. / A.K. Butsyk // Naukovi zapysky KDU im. T. Shevchenka. – 1955. – Т. XIV. – Вип. 6. – С. 19-44.
2. Butsyk A.K. Krest'yanskoe dvizhenie na Kievshchine v revolyutsii 1905-1907 gg.: dis. ... kand. ist. nauk / A.K. Butsyk. – Kyiv, 1947. – 276+10 s.
3. V.V. Prichiny krest'yanskikh vystupleniy 1905-1906 gg. // Vestnik Evropy. – 1911. – Kn. 1. – С. 220-245.
4. Vovk Yu.I. Ukrayins'ke selyanstvo v sotsial'no-ekonomichniy strukturi suspil'stva na pochatku XX stolittya: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Yu.I. Vovk. – Cherkasy, 2002. – 184 s.
5. Hamrets'kyu M.M. Revolyutsiyyny rukh na Kyvivshchyni v roky Pershoyi svitovoyi imperialistychnoyi viyny (1914-1916 rr.): dys. ... kand. ist. nauk / M.M. Hamrets'kyu. – Kyiv, 1948. – 176 s.
6. Herasymenko O.V. Selyans'kyu rukh na Livoberezhniy Ukrayini. (1900–lyuty 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / O.V. Herasymenko. – Chernihiv, 2008. – 285 s.
7. Derzhavnyy arkhiv Poltavs'koyi oblasti (dali – DAPO), f. 540, op. 5, spr. 7, 355 ark.
8. DAPO, f. 540, op. 5, spr. 14, 49 ark.
9. Demchenko M.V. Robitnychyy rukh na Ukrayini v period stolypins'koyi reaktsiyi (1907-1910 rr.): dys. ... kand. istor. nauk / M.V. Demchenko. – K., 1959. – 348 s.
10. Dubina S.V. Polozhenie sel'skokhozyaystvennogo proletariata Ukrainy i ego klassovaya bor'ba nakanune Pervoy mirovoy viyny (1910-1914 gg.): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 “Istoriya SSSR” / S.V. Dubina. – L'vov, 1985. – 24 s.
11. Zhivolup E.K. Krest'yanskoe dvizhenie v Khar'kovskoy gubernii v 1905 godu / E.K. Zhivolup // Trudy kafedry marksizma-leninizma KhGU im. A.M. Gor'kogo. – 1956. – Т. 2. – С. 205-229.
12. Yevseyenko S.A. Revolyutsiyni podiyi 1905-1907 rokiv v Ukrayini v radyans'kiy istoriohrafii: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / S.A. Yevseyenko. – Donetsk, 2005. – 245 s.
13. Zelenyuk I.S. Revolyutsiyyny rukh na Podilli v period narodnoyi revolyutsiyi 1905-1907 rokiv u Rosiyi (Za materialamy Khmel'nyts'koho oblasnoho arkhivu) / I.S. Zelenyuk // Naukovi zapysky Kam'yanets'-Podil's'koho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu. – 1956. – Т. III. – С. 3-50.
14. Zetsker A. 1905 rik na Podilli / A. Zetsker. – Vinnytsya: B. v., 1925. – 46 s.
15. Zil'berman B.F. Dekabr'skoe voozuzhennoe vosstanie 1905 goda v Donbasse: dis. ... kand. ist. nauk / B.F. Zil'berman. – Kiev, 1948. – 297 s.
16. Zozulya I.A. Selyans'kiy rukh na Podilli v revolyutsiyi 1905-1907 rokiv: dys. ... kand. ist. nauk / I.A. Zozulya. – Kyiv, 1948. – 188 s.
17. Ivanushkin V. Ekonomika selyans'koho rukhu 1905-1906 rr. na Kyvivshchyni / V. Ivanushkin // Zhyttya y revolyutsiya. – 1925. – № 10. – С. 81-86.
18. Ivanushkin V. Selyans'kyu rukh 1905-1906 r. na Kyvivshchyni: ekonomichni peredumovy, zmist ta naslidky / V. Ivanushkin. – Kyiv: Derzhvydavnytstvo Ukrayiny, 1926. – 100 s.
19. Kachyns'kyu V. Selyans'kyu rukh v Ukrayini v roky 1905-1907 / V. Kachyns'kyu. – Poltava: Derzhvydavnytstvo Ukrayiny, 1927. – Ch. I: Rik 1905. – 232 s.
20. Kleynbort L. Dvizhenie sel'skokhozyaystvennykh rabochikh / L. Kleynbort // Obrazovanie. – 1905. – № 9. – С. 16-31.
21. Kozachenko A. Narysy z istoriyi revolyutsiyi 1905-1907 rr. / A. Kozachenko. – Kharkiv: Proletariy, 1926. – 291 s.
22. Kotlov P.E. Krest'yanskoe dvizhenie na Poltavshchine v Pervoy russkoy revolyutsii 1905-1907 gg.: dis. ... kand. ist. nauk / P.E. Kotlov. – Kiev, 1949. – 330 s.
23. Kotlov P.E. Krest'yanskoe dvizhenie na Poltavshchine v 1905-1907 godakh / P.E. Kotlov // Voprosy istorii. – 1955. – № 3. – С. 100-109.
24. Kudinov D.V. Straykovyy rukh selyanstva Livoberezhnoyi Ukrayiny u 1905-1907 rr. / D.V. Kudinov // Sums'ka starovyna: Naukovyy zhurnal z istoriyi ta kul'tury Ukrayiny. – 2010. – № XXX – С. 86-103.
25. Kudlay P.D. Selyans'kyu rukh na Chernihivshchyni v 1905-1906 rr.: dys. ... kand. ist. nauk / P.D. Kudlay. – Kyiv, 1953. – 314 s.
26. Kud' V.O. Selyans'kyu rukh u Volyns'kiy huberniyi u period mizh dvoma revolyutsiyamy (cherven' 1907–lyuty 1917): dys. ... kand. ist. nauk / V.O. Kud'. – L'viv, 1973. – 248 s.
27. Leshchenko M.N. Istoriografia klasovoyi borot'by v ukrayins'komu seli v roky pershoyi rosiys'koyi revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N. Leshchenko // Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini. – 1968. – № 1. – С. 76-94.
28. Leshchenko M.N. Selyans'kyu rukh na Pravoberezhniy Ukrayini v period revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N. Leshchenko. – Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1955. – 231 s.
29. Leshchenko M.N. Selyans'kyu rukh na Ukrayini v roky Pershoyi Rosiys'koyi revolyutsiyi / M.N. Leshchenko. – Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 1956. – 188 s.
30. Leshchenko M.N. Ukrayins'ke selo v revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N. Leshchenko. – Kyiv: Naukova dumka, 1978. – 360 s.

31. Leshchenko N.N. Stachki sel'skokhozyaystvennykh rabochikh i krest'yan na Ukraine v period Pervoy russkoy revolyutsii / N.N. Leshchenko // Iz istorii ekonomicheskoy i obshchestvennoy zhizni Rossii. Sbornik statey k 90-letiyu akademika N.M. Druzhinina. – Moskva: Nauka, 1976. – S. 205-223.
32. Lishchenko M.O. Selyans'kyy rukh na Pivdni Ukrayiny pid chas revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.O. Lishchenko // Naukovi zapysky Chernivets'koho derzhavnogo universytetu. Seriya istorychnykh nauk, vypusk druhyy. – 1957. – T. XXVI. – S. 45-83.
33. Lishchenko M.O. Selyans'kyy rukh na Pivdni Ukrayiny (Khersons'ka i pivnichna chastyna Tavriys'koyi huberniyi) v revolyutsiyi 1905-1907 rokiv: dys. ... kand. ist. nauk / M.O. Lishchenko. – Kyiv, 1953. – XXIII+308 s.
34. Los' F.Ye. Klasova borot'ba v ukrayins'komu seli, 1907-1914 / F.Ye. Los', O.H. Mykhaylyuk. – Kyiv: Naukova dumka, 1976. – 283 s.
35. Lyukshin D.I. Vtoraya russkaya smuta: krest'yanskoe izmerenie / D.I. Lyukshin. – Moskva: AIRO-XXI, 2006. – 144 s.
36. Maksymov O.M. Borot'ba robitnykiv Donbasu za soyuz z selyanstvom u 1905 r. / O.M. Maksymov // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1971. – № 10. – S. 36-48.
37. Maslov P. Krest'yanskoe dvizhenie 1905-1907 g. / P. Maslov // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka / [pod red. L. Martova, P. Maslova i A. Potresova]. – SPb.: Obshchestvennaya pol'za, 1910. – T. 2. – Ch. 2. – S. 203-282.
38. Mirza-Avakyants N. Selyans'ki rozruky na Ukrayini 1905-1907 roku / N. Mirza-Avakyants. – Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1925. – 71 s.
39. Oliynyk L. Selyans'kyy rukh na Chernihivshchyni v 1905-1907 rr. / L. Oliynyk, O. Hora. – Kyiv: Radyans'ka shkola, 1959. – 135 s.
40. Opalov V. 1905 god v Krymu / V. Opalov. – Simferopol': Krymgosizdat, 1931. – 39 s.
41. Prysyazhnyuk Yu. Ukrayins'ke selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrayiny: sotsiomenal'na istoriya druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. / Yu. Prysyazhnyuk. – Cherkasy: "Vertikal'", PP Kandych S.H., 2007. – 640 s.
42. Pshuk I.O. Ahrarnyy rukh na Vinnychyni pid chas revolyutsiyi 1905-1907 rokiv / I.O. Pshuk // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnogo institutu im. M. Ostrovs'koho. – 1954. – Vyp. 3. – S. 3-32.
43. Reva I.N. Zabastovochnaya bor'ba sel'skokhozyaystvennogo proletariata v Pervoy russkoy revolyutsii (na materialakh Levoberezhnoy Ukrainy) / I.N. Reva // Istoriya SSSR. – 1975. – № 5. – S. 83-98.
44. Reva I.M. Selyans'kyy rukh na Livoberezhniy Ukrayini 1905-1907 rr. / I.M. Reva. – Kyiv: Radyans'ka shkola, 1964. – 164 s.
45. Reva I.M. Sil's'kohospodars'ki strayky na Ukrayini v 1905-1907 pp. / I.M. Reva // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1979. – № 3. – S. 78-82.
46. Reva I.M. Strayky selyan i sil's'kohospodars'kykh robitnykiv Pravoberezhnoy Ukrayiny (1905-1907 pp.) / I.M. Reva // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1975. – № 8. – S. 37-44.
47. Senchakova L. T. Krest'yanskoe dvizhenie v revolyutsii 1905-1907 gg. / L.T. Senchakova. – Moskva: Nauka, 1989. – 262 s.
48. Simonova M.S. Krest'yanskoe dvizhenie 1905-1907 gg. v sovetskoy istoriografii / M.S. Simonova // Istoricheskie zapiski. – 1975. – № 95. – S. 204-253.
49. Tkachenko S.S. Straykova borot'ba robitnychoho klasu Ukrayiny na etapi burzhuazno-demokratychnykh revolyutsiy (1905 – lyuty 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / S.S. Tkachenko. – Kharkiv, 1997. – 178+38 s.
50. Totomians V.F. Formy agrarnogo dvizheniya / V.F. Totomians. – SPb.: Izdanie N. Glagoleva, 1906. – 205 s.
51. Flerovskiy I. Nasha pervaya raboche-krest'yanskaya revolyutsiya 1905 g. / I. Flerovskiy. – Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1925. – 122 s.
52. Shanin T. Revolyutsiya kak moment istiny. Rossiya 1905-1907/1917-1922 gg. / T. Shanin. – Moskva: Ves' mir, 1997. – 560 s.
53. Shestakov A.V. Bor'ba sel'skikh rabochikh v revolyutsii 1905-1907 gg. / A.V. Shestakov. – Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1930. – 88 s.
54. Shestakov A. Sel'skie rabochie – dvizhushchaya sila revolyutsii 1905 g. / A. Shestakov // Istorik-marksist. – 1930. – T. 18-19. – S. 3-13.
55. Shumilov M.N. Dvizhenie sel'skokhozyaystvennykh rabochikh v 1905-1907 godakh / M.N. Shumilov // Voprosy istorii. – 1955. – № 9. – S. 76-84.
56. Yaremenko A. Ohlyad selyans'koho rukhu 1905–1906 rr. na Kyivshchyni / A. Yaremenko // 1905 rik u Kyjevi ta na Kyivshchyni. Zbirnyk stattiv ta spohadiv / [za red. V. Manilova ta H. Marenka]. – Kyiv: Derzhvydavnytstvo Ukrayiny, 1926. – S. 169-227.